

ФІННО-УГОРСЬКІ СУБСТРАТНІ ЕЛЕМЕНТИ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

Борщевський Сергій Вікторович,

асп.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті висвітлено результати дослідження лексики невідомого походження сучасної польської мови. Припускається належність виявлених лексичних одиниць до гетерогенних доіндоєвропейських субстратів. Автором запропоновано оригінальні етимології на базі виявлених польсько-фінно-угорських паралелей, а також постульовано участь фінно-угорського компонента в етногенезі поляків та диференціації польської мови.

Ключові слова: лексика невідомого походження, доіндоєвропейський субстрат, гетерогенність, польська мова, фінно-угорський компонент.

Аналіз етимологічних словників сучасних та класичних європейських мов [Етимологічний 1982–2006; Мосенкіс 2001; Светличная, Толлок 2003; Фасмер 1986–1987; Этимологический 1974–2007; Янко 1998; Barnhart 1988; Brückner 1974; Ernout, Meillet 1932; Concise 1986; Klein 1971; Kluge 1989; Oxford 1966; Skeat 1984; Sławski 1952–1982; Walde, Hofmann 1954; Weekley 1967] дає підстави стверджувати, що вони містять потужний шар лексики, яка задовільно не етимологізується на індоєвропейському мовному ґрунті. Для більшої частини таких лексем авторитетні лінгвісти припускають остаточно не з'ясоване **доіндоєвропейське** (*праєвропейське, альпійське, карпато-балканське, егейсько-кавказьке, середземноморське, малоазійське*) походження з давніх неіндоєвропейських мов середземноморського басейну, що є аргументом на користь підтримуваної значною частиною вчених тези про виникнення індоєвропейських мов унаслідок накладання мови індоєвропейців, котрі розселилися, на неоднакові доіндоєвропейські субстрати (мови-підоснови) [Мосенкіс 2002, 6]. Мовні субстрати, пов'язуючи сучасні мови з попередніми мовами тих чи інших територій, відбивають у собі історичну наступність мов і культур, що в кожному конкретному випадку потребує ретельного і всебічного вивчення шляхом синтезу лінгвістики з історією, археологією, антропологією та іншими суміжними науками [Ткаченко 1989, 4].

Що стосується доіндоєвропейського субстрату в західнослов'янських і германських мовах, то його існування, як правило, визнають, щоправда, протягом останніх десятиліть недостатньо досліджують на конкретному мовному матеріалі.

Метою статті є привернення уваги до специфічних фонетичних явищ, а також генетична ідентифікація гіпотетично доіндоєвропейських субстратних елементів у лексичному складі сучасної польської мови – мови народу, історія якого тісно пов'язана з історією нашої держави, а отже, становить для майбутнього етимолога неабиякий інтерес з точки зору доіндоєвропейського субстрату, що допоможе глибше зазирнути у сиву давнину й краще зрозуміти наші витоки.

Предметом дослідження визначено особливості прояву та функціонування гіпотетичного доіндоєвропейського субстрату в лексичній системі польської мови.

Об'єкт вивчення становить лексика остаточно не з'ясованого походження сучасної польської мови.

Завдання статті: – проаналізувати останні дослідження, що їх присвячено проблемі давніх неіндоєвропейських субстратів слов'янських мов, зокрема польсь-

кої; – виявити слова невідомого походження за лексикографічними джерелами (етимологічними словниками польської мови); – знайти паралелі до праслов'янських діалектизмів, що не мають надійних індоєвропейських відповідників, у мовах інших сімей, а також науково обґрунтувати можливість таких зближень у контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше неетимологізована лексика сучасної польської мови піддається системному розгляду на предмет виявлення доіндоєвропейського субстрату й визначення його можливої генетичної належності.

Ідея наявності в сучасних слов'янських мовах слідів давніх неіндоєвропейських субстратів пройшла довгий і складний шлях від розпливчастих гіпотетичних тверджень окремих учених першої половини ХХ ст. (А. Брюкнер, В. Махек, К. Оштір та ін.) до чітко структурованих етноцентричних концепцій останніх 10–15 років (Ю.Л. Мосенкіс, О.В. Маловічко, С.В. Конча), що змушують докорінно переглянути низку постулатів сучасної індоєвропейістики.

Так, відомий славіст, автор "Етимологічного словника польської мови" А. Брюкнер припускає доіндоєвропейське, або, за його власною термінологією, "передарійське" походження для назв *вола*, *цана*, *барана*, *Вісли* тощо [Brückner 1974, 53].

Набагато обережніше до цього питання підійшов проф. Ф. Славський [Sławski 1952–1982], розкритикувавши значну частину етимологій А. Брюкнера, а також у деяких випадках піддавши сумніву переконливість аргументів В. Махека, С. Младенова та К. Оштіра, котрі, як відомо, теж були прихильниками теорії доіндоєвропейського субстрату.

У сучасній полоністиці значну увагу приділяють усебічному вивченню такої особливої у мовному та етнокультурному відношенні історичної області Польщі як Мазовія [Falińska 1989; Falińska 2000]. Предметом поживавлених дискусій залишається час і причини виникнення типового для північно-східного (мазовецького) діалекту польської мови явища "мазуріння" – регулярного переходу шиплячих приголосних у свистячі, напр. вимова *jeszcze* /jɛʃtʃɛ/ як /jɛstɕɛ/ [Mazurzenie 1998, 137]. І.О. Бодуен де Куртене, А. Брюкнер, Й. Розвадовський та інші провідні славісти вважали мазуріння явищем допольським або таким, що сягає праслов'янської доби [Тищенко 2006, 81]. Існує думка, що цей феномен, який може мати давнє субстратне походження, слід датувати більш пізнім періодом, із чим ми не погоджуємося. Український мовознавець О.В. Царук слушно зазначає, що "досить пізнє датування, зокрема, багатьох фонетичних явищ зумовлено саме орієнтацією на писемні джерела", а "писемні пам'ятки дозволяють незаперечно встановити факт давності того чи іншого мовного елемента, однак одночасно вони аж ніяк не можуть розглядатися як пункт означення початку його функціонування в мові" [Царук 1998, 123].

Не викликає сумніву той факт, що неіндоєвропейські мови, які збереглися у периферійних районах Європи (баскська, фінно-угорські, кавказькі), в далекому минулому мали набагато більше поширення і кількісно їх також було більше. Можна впевнено стверджувати, що сучасна наука має у своєму розпорядженні значну кількість свідчень суміжних з лінгвістикою дисциплін, які є аргументом на користь колишнього поширення в передісторичній Європі неіндоєвропейських етносів. Ідеться передусім про автохтонні доіндоєвропейські мегалітичні культури (максимальна

концентрація загадкових поховальних споруд спостерігається у середземноморсько-егейсько-кавказькому регіоні [Марковин 1978], тобто в районі найдавнішого поширення неіндоєвропейських мов), а також про новітні дослідження у галузі краніологічної антропології та генетики, якими встановлено належність кельтів Британських островів до фіннонордичного антропологічного типу [Тищенко 2006, 56]. Фінський вплив може бути засвідчено механізмами гармонії голосних в ірландській і гельській мовах. Деякі західні дослідники вважають, що типологічно фінська мова найближче стоїть до італійської за ступенем вокалічності (часткою голосних у потоці) мовлення. Крім того, явища спірантизації та лениції у романських мовах неможливо пояснити внутрішніми тенденціями індоєвропейських мов. Існує думка, що ці риси засвоєно (переважно через кельтське посередництво) з доіндоєвропейського субстрату [там само, 67].

Сенсаційними стали відкриття колективу західноєвропейських генетиків на чолі з проф. Д. Голдстайном: ученими виявлено матеріальну і статистичну тотожність хромосоми Y, що успадковується від батька до сина, у валлійців, ірландців і басків. За влучним висловом К.М. Тищенка, отримано "перший прямий доказ генетичної близькості по батьківській лінії басків та кельтомовних народів Британії як нащадків доісторичного населення палеолітичної Європи" [там само, 58]. З іншого боку, італійські генетики констатували спорідненість популяцій басків, сардів та етносів Кавказу щонайменше у двох базових генетичних компонентах [там само, 89]. Крім того, авторитетні українські дослідники неодноразово відзначали басксько-слов'янські аналогії у культурі й етноментальності, а також кореляцію лексичних даних зі слідами субстратних фонетичних впливів фінських мов у слов'янських, балтійських, германських і навіть романських мовах [Тищенко 2001; 2003; 2006]. Зокрема, К.М. Тищенко, ігноруючи існування неіндоєвропейської точки зору на мову трипільської культури [Мосенкіс 2001] і не пов'язуючи (на відміну від Ю.Л. Мосенкіса) праслов'янську відкритоскладовість з давньокритськими писемностями, догрецьким чи дошумерським (прототигрським) субстратом, пише про фінський фонетичний вплив як один із головних чинників диференціації праслов'янської мови [Тищенко 2006, 78]. Участь фінно-угорського компоненту в етногенезі росіян та диференціації російської мови переконливо доведено авторитетними дослідниками [Бубрих 1926; Востриков 1990; Серебренников 1955; Ткаченко 1979; Ткаченко 1985; Ткаченко 1989]. Залучення західнослов'янського лексичного матеріалу дозволяє дійти аналогічних висновків.

Опрацювання нами етимологічних словників [Brückner 1974; Sławski 1952–1982] дало змогу виявити понад 50 лексем, які не мають відповідників за межами польської мови й відзначаються значним ступенем автохтонності (особливо це стосується перших трьох тематичних груп, що їх було виокремлено за [Brückner 1974]). Архаїчний характер назв, пов'язаних з позначенням рельєфу місцевості, а також реалій флори і фауни, неодноразово підкреслювали дослідники [Вагапов 1994, 38; Ткаченко 1989, 44, 50], що на тлі відсутності індоєвропейських праформ дає підстави розглядати таку лексику в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату.

Вартим уваги є той факт, що низка таких слів має як досить яскраві паралелі, так і часткові відповідники у фінно-угорських мовах. Наприклад:

- 1) Польськ. *chabeta* "шкапа" – естон. *kõbide* "(стара) відьма, карга".

Припущення А. Брюкнера про походження назви шкапи від польськ. *(s)chaby* "кістки" [Brückner 1974, 175] не видається нам переконливим з кількох причин. По-перше, польський учений сам сумнівається у слов'янському походженні польськ. *schab(y)* [там само, 483]. По-друге, за *schab* закріплено тільки значення "свиняча грудинка" [Юрковський, Назарук 2003, 787], яке аж ніяк не асоціюється з кошавістю шкапи. По-третє, "шкапа" визначається як "поганий (часто старий – С.Б.), заморений, слабосилий, худий кінь" [Великий 2007, 1623; Ожегов 1985, 240], тож очевидно, що обидва слова (як польськ. *chabeta*, так і естон. *kõbide*) містять негативні конотації. Розвиток значення міг відбутися через спільну сему "старий, рихлий, нікчемний, а отже поганий". Цю думку підтверджує історично засвідчене естон. *kobe(da)* "рихлий, м'який, нещільний", фонетична типологія якого (наявність лише відкритих складів, рівномірне чергування приголосних і голосних повного творення) майже ідентична польськ. *chabeta*. Аналогічний семантичний розвиток спостерігається і в інших групах мов. Приміром, для англ. *jade* зафіксовано значення "1) жінка, особливо брутальна й аморальна (= шельма, негідниця; хвойда, повія); 2) старий виснажений кінь (= шкапа)" [Longman 2003, 701]. Пор. також угор. *gebe(t)* "шкапа", *hab(ot)* "піна, мило (на коні)". Певна нестабільність консонантизму в усіх фінно-угорських паралелях не є, на нашу думку, перешкодою для запропонованої етимології, оскільки явища спорадичного одзвінчення та спірантизації вибухових *p*, *t*, *k* досить поширені в різних мовних сім'ях, у тому числі серед носіїв фінно-угорських мов [Лыткин, Гуляев 1970, 9, 14].

2) Польськ. *hyl (hel, hela)* "відкрите місце" – угор. *hely* "місце(вість)"; можливо, сюди ж естон. *küla* "село, селище".

У польських формах *hyl, hel* могла відбутися редукція *i*, як наслідок, утрата короткого ненаголошеного голосного. Нестабільність вокалізму та його відмінність від складу голосних у фінно-угорських паралелях свідчить про те, що польськ. *hyl* є не пізнім запозиченням, а, швидше за все, субстратним елементом, у якому відбулося звуження значення від "будь-яка місцевість, місце взагалі" до "відкрите місце або простір".

3) Польськ. *kieszęń* "кишеня" – комі *кизь* "1) гудзик, застібка; 2) зав'язка, шнурок; 3) шмат тканини; 4) (удмурт.) міцний вузол" до спільнопермськ. **kuž'z-* "шмат тканини для з'єднання країв одягу (взуття) через зав'язування на вузол" [Лыткин, Гуляев 1970, 123].

Зауважимо, що, на відміну від А. Брюкнера, автори "Етимологічного словника української мови" не вважають лексему *kieszęń* польським запозиченням до слов'янських мов східної та західної підгруп і реконструюють прасл. *kyšenja, припускаючи утворення від *kužьka* "кишка" з первісним значенням "гаман з кишки". Думка про зв'язок слова з тюркізмом *kese* "мішечок", висловлена Ф. Міклошичем і В. Махеком, не знайшла підтримки [Етимологічний 1982–2006, II, 440; пор. Brückner 1974, 229]. Ми пропонуємо врахувати можливі фінно-угорські паралелі (до зазначених на початку цього пункту можна додати фін. *kesi* "шкурка; оболонка"), про давність яких свідчить багатозначність, а також наявність спільної праформи. Не виключеною є кореляція фінно-угорських лексем із вищезгаданим тюркізмом *kese*, щоправда, не в контексті теорії доіндоєвропейського субстрату, а в аспекті віддаленої генетичної спорідненості.

4) Польськ. *locha* "свиноматка, свиня" – фін. *loka* "бруд; слюта"; сюди ж, очевидно, естон. *lohakas* "неохайний, нечепурний, розхлябаний".

Польське *locha* зіставляється з чеськими і словацькими експресивними формами, а також порівнюється деякими вченими з нім. *Lose* "свиня, розпусниця (про жінку)" [Етимологічний 1982–2006, III, 348]. Упадає у вічі той факт, що до лексико-семантичної структури аналізованого слова в переважній більшості мов входить значення, яке обов'язково містить негативні конотації на зразок "товста", "безсоромна", "легковажна", "розпусна", "бідна", "дурна", "ледача", "жадібна", "підла", "брудна" (про людину) тощо. Цю думку підтверджують останні психолінгвістичні дослідження на матеріалі компаративної фразеології [Мізін 2008], що разом з вищенаведеними аргументами дають підстави розглядати фін. *loka* як джерело західнослов'янських слів і, можливо, німецької паралелі. Показово, що саме в північно-західній частині слов'янського мовного масиву свиня асоціюється з брудом (фізичною неохайністю або моральним занепадом). У порівнянні з основною індоєвропейською назвою тварини *świnia* "свиня" праслов'янський діалектизм *locha* є, без сумніву, побічним експресивним утворенням, що може свідчити про більшу архаїчність останнього та його походження з субстратної фінно-угорської мови.

5) Польськ. *pacwa* "лихо" – фін. *patto* "злочин", угор. *patvar* "сварка".

Ще одне експресивне утворення, яке зазнало генералізації значення в польській мові. Відправним пунктом у семантиці слов'янського слова та фінно-угорських паралелей є спільна сема "щось погане, лихе, недобре".

6) Польськ. *piarg* "щербін" – угор. *pergetni* "сипати (зерна, горошини)".

А. Брюкнер обережно порівнює *piarg* з *pierzga* "перга" (= пилок у бджолиних вуликах), що має індоєвропейське походження [Brückner 1974, 405, 410–411]. Ми пропонуємо звернути увагу на угорську паралель: польське *piarg* цілком може бути віддієслівним іменником, котрий утворився на базі фінно-угорського дієслова, архаїчна семантика якого бере початок від аграрно-магічних звичаїв носіїв доіндоєвропейських давньоземлеробських культур карпато-дунайського ареалу.

7) Польськ. *warga* "губа" (з уточненням "виключно польське, давнє" [Brückner 1974, 602] – ерзян. *kurgo* "1) рот; 2) гирло (пор. рос. "устье")"; сюди також *kurgovar'a* "ротвий отвір".

Правомірність семантичного зближення слів є очевидною: у польському слові відбулося звуження значення ("рот" → "губи, уста"). Труднощі формально-фонетичного плану знімаються за умови припущення протетичної природи початкового *w-* у *warga* і реконструкції *arga / *argo* / *urgo*, фонетичного варіанту успадкованого із субстратної мови *kurgo*. Утрата задньоязикового *k-* в анлауті спостерігається в північних діалектах російської мови, напр. *кирба* – *ирба*, *Ксенофонт* – *Синофонт* [Козлова 1997, 101], тобто в районі давнього поширення фінно-угорських мов, а щодо розмаїття вокалічних рефлексій перед плавними сонантами *r* / *l* знаходимо переконливе обґрунтування на широкому слов'янському матеріалі [там само, 22, 67]. Пор. також комі *vorga* "жолоб; русло", яке не викликає формальних заперечень, але потребує семантичного обґрунтування.

Залишається нез'ясованим відношення польськ. *warga* до спільнопермськ. *vor "мовлення; дар слова (мови)", що має рефлeksi у мові комі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, вищенаведені мовні факти, які мають надійну позамовну опору у вигляді новітніх системних даних суміжних з лінгвістикою дисциплін, є черговим аргументом на користь наявності в сучасних слов'янських мовах слідів давніх неіндоєвропейських субстратів. Проаналізований західнослов'янський матеріал дозволяє говорити про участь фінно-угорського компоненту в етногенезі поляків та диференціації польської мови.

В статье представлены результаты исследований лексики неизвестного происхождения современного польского языка. Допускается принадлежность выявленных лексических единиц к гетерогенным доиндоевропейским субстратам. Автором предложены оригинальные этимологии на базе выявленных польско-финно-венгерских параллелей, а также определено участие финно-венгерского компонента в этногенезе поляков и дифференциации польского языка.

Ключевые слова: лексика неизвестного происхождения, доиндоевропейский субстрат, гетерогенность, польский язык, финно-венгерский компонент.

In the article results of the research of unknown origin lexical units of modern Polish are reflected. It is presupposed that the vocabulary specified belongs to heterogeneous pre-Indo-European substrata. Original etymologies on the basis of revealed Polish-Finno-Ugric parallels are put forward. The participation of Finno-Ugric component in ethnogeny of Poles and differentiation of the Polish language is postulated.

Key words: vocabulary of unknown origin, pre-Indo-European substratum, heterogeneity, the Polish language, Finno-Ugric component.

Література:

1. Бубрих Д.В. О языковых следах финских тевтонов-чуди / Д.В. Бобрих // Язык и литература. – Л., 1926. – Т. 1 – С. 53–92.
2. Вагапов А.Д. Славяно-нахские лексические параллели / А.Д. Вагапов. – Грозный: Грозненский рабочий, 1994. – 192 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2007. – 1736 с.
4. Востриков О.В. Финно-угорский субстрат в русском языке: учебн. пособие по спецкурсу / О.В. Востриков. – Свердловск: УрГУ, 1990. – 100 с.
5. Георгиев В.И. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию / В.И. Георгиев. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 317 с.
6. Етимологічний словник української мови : У 7 т. / [За ред. О.С. Мельничука]. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
7. Козлова Р.М. Структура праславянского слова (Праславянское слово в генетическом гнезде) / Р.М. Козлова. – Гомель, 1997. – 412 с.
8. Лыткин В.И. Краткий этимологический словарь коми языка / В.И. Лыткин, Е.С. Гуляев. – М.: Наука, 1970. – 388 с.
9. Маловічко О.В. Про кавказький субстрат у германських мовах / О.В. Маловічко, Ю.Л. Мосенкіс // Мова та історія. – К., 1998. – Вип. 41. – С. 15–17.
10. Марковин В.И. Дольмены Западного Кавказа / В.И. Марковин. – М.: Наука, 1978. – 328 с.
11. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании / А. Мейе [Пер. с франц. А. Дилигенской]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1954. – 100 с.
12. Мізін К.І. Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології / К.І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 67–79.
13. Морган Ж. де. Доисторическое человечество / Ж. де Морган [Пер. с франц. В. Худадова]. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – 316 с.
14. Мосенкіс Ю.Л. Кавказские языки в Древней Британии и Германии / Ю.Л. Мосенкіс // Происхождение языка и культуры: древняя история человечества. – 2007. – № 3. – Т. 1. – С. 8–12.
15. Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К.: НДІТІАМ, 2001. – 164 с.

16. Мосенкіс Ю.Л. Проблема реконструкції мови трипільської культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: 10.02.01 "Українська мова", 10.02.15 "Загальне мовознавство" / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К., 2002. – 24 с.
17. Мосенкіс Ю. Л. Трипільський прасловник української мови / Юрій Леонідович Мосенкіс. – К., 2001. – 80 с.
18. Общая лексика германских и балто-славянских языков / [Отв. ред. А.П. Непокупный]. – К.: Наукова думка, 1989. – 360 с.
19. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов [Под ред. Н.Ю. Шведовой]. – 17-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1985. – 797 с.
20. Откупщиков Ю.В. Догреческий субстрат: У истоков европейской цивилизации / Ю.В. Откупщиков. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – 264 с.
21. Светличная Е.И. Этимологический словарь латинских ботанических названий лекарственных растений / Е.И. Светличная, И.А. Толок. – Харьков: Изд-во НФаУ: Золотые страницы, 2003. – 288 с.
22. Серебренников Б.А. Волго-Окская топонимика на территории европейской части СССР / Б.А. Серебренников // Вопросы языкознания. – 1955. – № 6. – С. 19–31
23. Тищенко К.М. Мовні контакти: свідки формування українців / Костянтин Миколайович Тищенко. – К.: Аквілон-Плюс, 2006. – 416 с.
24. Тищенко К.М. Мовні свідчення протофіньської присутності у Західній Європі / К.М. Тищенко // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 9. – К., 2001. – С. 77–86.
25. Тищенко К.М. Найдовша мовна і культурна традиція в Європі: баски / К.М. Тищенко // Пам'ятки України. – 2003. – № 4. – С. 74–101.
26. Тищенко К.Н. Общие лексические изоглоссы восточнославянских и иберокавказских языков / К.Н. Тищенко // Вопросы языковой структуры. – К., 1976. – С. 45–51.
27. Ткаченко О.Б. Мерянський язык / Орест Борисович Ткаченко. – К.: Наукова думка, 1985. – 207 с.
28. Ткаченко О.Б. Очерки теории языкового субстрата / Орест Борисович Ткаченко. – К.: Наукова думка, 1989. – 207 с.
29. Ткаченко О.Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. – К.: Наукова думка, 1979. – 299 с.
30. Українсько-польський, польсько-український словник / [Уклад.: М. Юрковський, В. Назарук]. – К.: Школа, 2003. – 934 с.
31. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / М. Фасмер [Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева]. – М.: Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
32. Царук О.В. Українська мова серед інших слов'янських: Етнологічні та граматичні параметри / О.В. Царук. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 324 с.
33. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / [Под ред. О.Н. Трубачева]. – М.: Наука, 1974–2007. – Вып. 1–33.
34. Янко М.Т. Топонімічний словник України / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.
35. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1974. – 808 s.
36. Ernout A. Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots par / A. Ernout et A. Meillet. – P.: Librairie C. Klincksieck, 1932. – 1108 p.
37. Falińska B. Gwara Puszczy Białej / B. Falińska // Brok i Puszcza Biała. – Ciechanów, 1989. – S. 410–411.
38. Falińska B. Idzie stecka kele strugi – czyli o gwarze kurpiowskiej / B. Falińska // Mazowsze. – 2000. – № 13. – S. 13–20.
39. Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language / E. Klein. – Amst.; L.; N.Y.: Elsevier Publishing Company, 1971. – 844 p.
40. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / F. Kluge // Friedrich Kluge. Unter Mithilfe von Max Bürgisser u. Bernd Gregor völlig neu bearb. von Elmar Seebold. – 22. Aufl. – B.; N. Y.: de Gruyter, 1989. – 822 s.
41. Longman Dictionary of English Language and Culture. – Harlow: Pearson Education Limited, 2003. – 1568 p.
42. Machek V. Recherches dans le domaine du lexique balto-slave / V. Machek // Spisy filosofické. – Brno, 1934. – Číslo 37. – 96 p.

43. *Mazurzenie* // Nowa encyklopedia powszechna PWN. – Warszawa, 1998. – T. 4: M–P. – S. 137.
44. *The Barnhart Dictionary of Etymology* / [R.K. Barnhart, ed.]. – N.Y.: The H. W. Wilson Company, 1988. – 1284 p.
45. *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology* / [Ed. by T.F. Hoad]. – Oxford; N.Y.: Oxford University Press, 1986. – 552 p.
46. *The Oxford Dictionary of English Etymology* / [Ed. by C.T. Onions]. – Oxford; N.Y.: Oxford University Press, 1966. – 1026 p.
47. *Skeat W. A Concise Etymological Dictionary of the English Language* / W. Skeat. – Oxford: Oxford University Press, 1984. – 664 p.
48. *Słowski F. Słownik etymologiczny języka polskiego* / F. Słowski. – Kraków, 1952–1982. – T. 1–5.
49. *Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch* / A. Walde, J. Hofmann. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1954. – Bd. 1–2.
50. *Weekley E. An Etymological Dictionary of Modern English* / E. Weekley. – N.Y.: Dover Publications, Inc., 1967. – Vol. 1–2. – 1660 p.